IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23 Issue 01 AVGUST 2026

BOLA TARBIYASIDA OTA-ONA VA OILANING ROLI

Mirzayev G'aybulla
Buxoro viloyat sudi sudyasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22110980

Annotatsiya. Maqolada bola shaxsining shakllanishida ota-ona hamda oilaviy muhitning o‘rni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlari, XX–XXI asr psixologiya va pedagogika fanida ilgari surilgan nazariyalar qiyosiy tarzda o‘rganiladi. Shuningdek, ota-onalik uslublarining bola rivojiga ta’siri jadval asosida umumlashtiriladi va zamonaviy oilada yuzaga kelayotgan tarbiyaviy muammolarni bartaraf etishga qaratilgan tavsiyalar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: oila, ota-ona, tarbiya, shaxs shakllanishi, ota-onalik uslubi, ijtimoiylashuv, oilaviy muhit, pedagogik madaniyat.

Kirish

Insonning ma’naviy qiyofasi, xulqi va ijtimoiy munosabatlarga kirishish tarzi eng avvalo u voyaga yetgan oilada shakllanadi. Oila bolaning dunyoni idrok etishni o‘rganadigan birlamchi makoni bo‘lib, unda ota-ona nafaqat moddiy g‘amxo‘rlik ko‘rsatuvchi, balki qadriyatlar tizimini uzatuvchi asosiy vositachi vazifasini bajaradi. Shu sababli pedagogika va psixologiya fanlarida oilaviy tarbiya masalasi bir necha asrdan buyon dolzarbligini yo‘qotmagan tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi.

Mavzuning ilmiy ahamiyati shundaki, bolalik yillarida o‘zlashtirilgan xulq namunalari keyingi hayot davomida barqarorlik namoyish etadi. Zamonaviy tadqiqotlar bola shaxsidagi hissiy barqarorlik, o‘zini boshqarish qobiliyati va ijtimoiy moslashuv darajasi ota-ona bilan o‘rnatilgan munosabat sifatiga bevosita bog‘liq ekanini ko‘rsatmoqda. Ayni paytda urbanizatsiya, ota-onalarning bandligi va raqamli muhitning kengayishi oilaviy muloqot hajmini qisqartirib, tarbiya jarayoniga yangi qiyinchiliklar olib kirdi.[1]

Maqolaning maqsadi — bola tarbiyasida ota-ona va oilaning rolini nazariy manbalar hamda ota-onalik uslublari tasnifi asosida yoritish, oilaviy tarbiya samaradorligini oshirishga qaratilgan pedagogik tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, manbalarni mazmuniy o‘rganish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi.[2]

1. Masalaning tarixiy-nazariy asoslari

Sharq ma’rifatparvarligida oila tarbiyasi axloq ilmining tayanch nuqtasi sifatida qaralgan. Kaykovusning “Qobusnoma” asarida farzandga bilim berish ota zimmasidagi eng muhim burch deb ta’riflanadi va tarbiya ishini kechiktirish keyinchalik tuzatib bo‘lmas natijalarga olib kelishi uqtiriladi. Abu Ali ibn Sino esa jismoniy salomatlik bilan ruhiy kamolotni yaxlit jarayon deb hisoblab, bola xulqini shakllantirishda ota-onaning shaxsiy namunasiga alohida urg‘u bergan.[3]

XX asr boshlarida Abdulla Avloniy tarbiyani millat taqdirini belgilovchi omil darajasiga ko‘tardi. Uning fikricha, tarbiya go‘daklik davridan boshlanishi lozim va bu ishda ota-onaning mas’uliyati hech kim bilan bo‘lishilmaydi. Jadid ma’rifatparvarlari oila muhitini maktab ta’limining tabiiy davomi emas, balki uning poydevori deb baholaganlari bilan zamonaviy pedagogikaga yaqin turadi.[4]

[1] Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. – New York: Basic Books, 1969. – P. 177–180.
[2] G‘oziyev E. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – B. 214.
[3] Kaykovus. Qobusnoma / Tarj. S. Dolimov. – Toshkent: Meros, 1994. – B. 47.
[4] Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – B. 14.

G‘arb ilmida esa oila ta’sirini tizimli o‘rganish XX asrning ikkinchi yarmida jadal rivojlandi. J. Boulbi (1969) tomonidan asoslangan attachment — bog‘lanish nazariyasiga ko‘ra, bola bilan onasi o‘rtasidagi ishonchli emotsional aloqa keyingi barcha ijtimoiy munosabatlar uchun ichki namuna vazifasini bajaradi. E. Erikson (1963) shaxs rivojining bosqichlarini tavsiflab, ilk yoshda oilada shakllangan “asosiy ishonch” hissi insonning butun umri davomidagi psixologik barqarorligini ta’minlashini ko‘rsatdi.[5]

A. Bandura (1977) ijtimoiy o‘rganish nazariyasi doirasida bola xulqni ko‘rsatma orqali emas, kuzatish va taqlid orqali o‘zlashtirishini eksperimental yo‘l bilan isbotladi; bu esa ota-onaning so‘zi bilan amali o‘rtasidagi muvofiqlik masalasini birinchi o‘ringa chiqardi. U. Bronfenbrenner (1979) ekologik tizimlar modelida oilani mikrotizim sifatida belgilab, undagi o‘zgarishlar bolaga ta’lim muassasasi va jamiyat orqali ham qaytarilib ta’sir qilishini asosladi.[6]

O‘zbek pedagogikasida O. Musurmonova, M. Quronov, Sh. Mardonov kabi tadqiqotchilarning ishlarida ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish, oilada milliy qadriyatlar asosida ma’naviy muhit yaratish muammolari tahlil qilingan. Bu yondashuvlar “Oila kodeksi”da mustahkamlangan huquqiy normalar bilan uyg‘unlashib, tarbiyani ota-onaning ham axloqiy, ham qonuniy majburiyati sifatida talqin etadi.[7]

2. Ota-onalik uslublari va bola shaxsiga ta’siri

Ota-onaning bola bilan munosabat tarzi tarbiya natijasini belgilovchi eng kuchli omillardan biridir. D. Baumrind (1966) talabchanlik va hissiy qo‘llab-quvvatlash mezonlari asosida ota-onalik uslublarining tasnifini taklif qildi; keyinchalik bu tasnif E. Makkobi va J. Martin (1983) tomonidan to‘rtinchi tur bilan to‘ldirildi. Quyidagi jadvalda har bir uslubning mazmuni va bola rivojidagi kutiladigan natijalari qiyoslangan.[8]

1-jadval. Ota-onalik uslublari va ularning bola shaxsi rivojiga ta’siri

Uslub	Asosiy belgilari	Talabchanlik / qo‘llab-quvvatlash	Bola shaxsidagi kutiladigan natija
Avtoritar	Qat’iy nazorat, muhokamasiz itoat talabi, jazoga tayanish	Yuqori / past	Itoatkorlik bilan birga tashabbussizlik, o‘ziga ishonchning pasayishi, yashirin qarshilik
Demokratik (avtoritativ)	Aniq talablar tushuntirish bilan birga, bola fikrini hisobga olish	Yuqori / yuqori	O‘zini boshqarish, mas’uliyat, yuqori akademik va ijtimoiy moslashuv
Liberal (erkin)	Talablarning kamligi, iliqlik, cheklovlardan voz kechish	Past / yuqori	Ijodiy erkinlik, ammo intizom va irodaning yetishmasligi
Betaraf (indifferent)	Hissiy sovuqlik, bola hayotidan chetlashish	Past / past	Hissiy tanqislik, xulqiy og‘ishlar, tashqi ta’sirlarga beriluvchanlik

[5] Erikson E. Childhood and Society. 2nd ed. – New York: W. W. Norton, 1963. – P. 247–251.
[6] Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. – P. 22–29; Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge: Harvard University Press, 1979. – P. 22.
[7] Musurmonova O. Oila ma’naviyati – milliy g‘urur. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – B. 63; O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. 1998 yil 30 aprel. 73–75-moddalar.
[8] Baumrind D. Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior // Child Development. – 1966. – Vol. 37, No. 4. – P. 887–907; Maccoby E., Martin J. Socialization in the Context of the Family. – New York: Wiley, 1983. – P. 39.

Jadvaldan ko‘rinib turganidek, eng samarali natija talabchanlik hissiy iliqlik bilan uyg‘unlashgan holatda qo‘lga kiritiladi. Nazorat qo‘llab-quvvatlashdan ajratilganda bola tashqi bosim ostida harakat qilishga o‘rganadi va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmasini egallamaydi. Aksincha, iliqlik cheklovlarsiz qolganda bolada o‘z xohishini kechiktirish qobiliyati yetarli darajada rivojlanmaydi.

3. Zamonaviy oilada tarbiya jarayonining muammolari

Bugungi oilada tarbiya sifatiga ta’sir ko‘rsatuvchi bir qator yangi omillar paydo bo‘ldi. Birinchidan, ota-onalarning mehnat bandligi ortishi natijasida bola bilan sifatli muloqotga ajratiladigan vaqt qisqardi va tarbiyaviy vazifalarning bir qismi bog‘cha, maktab hamda buvi-buvalarga o‘tdi. Ikkinchidan, raqamli qurilmalar bolaning bo‘sh vaqtini egallab, oilaviy suhbat va birgalikdagi faoliyat o‘rnini bosa boshladi. Uchinchidan, mehnat migratsiyasi sharoitida ota yoki onaning uzoq muddat uydan ayri yashashi bolada hissiy tanqislikni yuzaga keltirmoqda.[9]

Alohida muammo — ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligi darajasi bilan bog‘liq. Ko‘pgina hollarda tarbiya usullari ilmiy bilimga emas, avloddan avlodga o‘tgan stereotiplarga tayanadi; bu esa jismoniy jazo yoki hissiy bosim kabi zararli amaliyotlarning saqlanib qolishiga sabab bo‘ladi. Shu bilan birga, ota-onalar o‘rtasidagi tarbiyaviy talablarning nomuvofiqligi bolada qadriyatlar iyerarxiyasi shakllanishini qiyinlashtiradi.[10]

Ushbu muammolarni yumshatishda oila va ta’lim muassasasi hamkorligini tizimli yo‘lga qo‘yish, ota-onalar uchun maslahat xizmatlarini rivojlantirish, shuningdek mahalla institutining profilaktik salohiyatidan foydalanish samarali yo‘nalishlar sifatida baholanadi.[11]

Xulosa

Tadqiqot natijalari bola tarbiyasida ota-ona va oilaning o‘rni hech bir ijtimoiy institut bilan to‘liq almashtirilmasligini ko‘rsatadi. Sharq ma’rifatparvarligi ham, zamonaviy psixologiya nazariyalari ham bir xil xulosaga keladi: bola avvalo ko‘rgan namunasini o‘zlashtiradi, shu sababli ota-onaning xulqi eng ta’sirchan tarbiya vositasi bo‘lib qoladi.

Ota-onalik uslublari tahlili talabchanlik va hissiy qo‘llab-quvvatlashning muvozanatiga asoslangan demokratik yondashuv bola shaxsining barkamol rivojlanishi uchun eng maqbul shart-sharoit yaratishini tasdiqlaydi. Buning uchun quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: oilada bola bilan muntazam va sifatli muloqot vaqtini belgilash; talablarni tushuntirish bilan birga qo‘yish; ota-ona pozitsiyasining izchilligini ta’minlash; jismoniy va hissiy jazodan voz kechish; ekran vaqtini oilaviy faoliyat bilan almashtirish; ota-onalarning pedagogik bilimini oshirishga qaratilgan maslahat va o‘quv dasturlarida qatnashish.

Kelgusi tadqiqotlarda migratsiya sharoitida yashovchi oilalarda tarbiya modellarini empirik o‘rganish hamda raqamli muhitning ota-ona–bola munosabatlariga ta’sirini o‘lchash istiqbolli yo‘nalish bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.
2. G‘oziyev E. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – 543 b.
3. Kaykovus. Qobusnoma / Tarj. S. Dolimov. – Toshkent: Meros, 1994. – 208 b.
4. Mardonov Sh. Oilada bola tarbiyasining pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 176 b.

[9] Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya. BMT Bosh Assambleyasi, 1989 yil 20 noyabr. 18-modda; UNICEF. Early Childhood Development Report. – New York, 2017. – P. 12.
[10] Quronov M. Bola tarbiyasi haqida suhbatlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2011. – B. 88–91.
[11] Mardonov Sh. Oilada bola tarbiyasining pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 105.

5. Musurmonova O. Oila ma’naviyati – milliy g‘urur. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 128 b.
6. Quronov M. Bola tarbiyasi haqida suhbatlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2011. – 192 b.
7. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1998.
8. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
9. Baumrind D. Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior // Child Development. – 1966. – Vol. 37, No. 4. – P. 887–907.
10. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. – New York: Basic Books, 1969. – 428 p.
11. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
12. Erikson E. Childhood and Society. 2nd ed. – New York: W. W. Norton, 1963. – 445 p.
13. Maccoby E., Martin J. Socialization in the Context of the Family: Parent–Child Interaction. – New York: Wiley, 1983. – P. 1–101.